

KÖZÖNSÉG ÉS KRITIKA A KIEGYEZÉS UTÁNI ESZTENDŐKBEN

Az irodalomtudomány mai állásánál a kritikátörténet feladatainak *csak egy részét* oldhatja meg. A befogadás, a „kereslet” története, a közönségtörténet, ma úgyszólván még szüzföld; feltöréséhez még a módszereket sem alakítottuk ki. A folyóiratok, a sajtó története alig érintett világ; s maga az ideológiatörténet is elhanyagolt terület. A XIX. század magyar uralkodó ideológiájáról, a liberalizmusról például több mint egy fél százada jelent meg az utolsó összefoglaló mű.

A befogadás folyamatát, a kereslet történetét tehát nem tudjuk még hitelesen visszaidézni, rekonstruálni. A befogadó közönség arculatát, rétegződését, szellemi állapotát azonban valamivel jobban; bár csak töredékesen, vázlatosan és hipotetikusan azt is. Nemcsak s nem is elsősorban a szellemi-művelődéstörténeti légkör nélküli statisztikák adataira, hanem inkább a korszak hírlapirodalmára, sajtójára támaszkodva.

1. Budapest olvasóközönsége

Az olvasóközönség számbavételénél mindenekelőtt *Buda és Pest új szerepére*, minőségileg megváltozott szerepére kell figyelni. Mert a Duna-parti kettős város eddig is nagy szerepet játszott ugyan a magyar irodalom életében, de szerepének jelentése egészen más volt, mint lett ez időtől fogva.

Milyen volt eddig ez a szerep?

A terézianus korszak, bár gyarmatias, de kétségtelenül erős gazdasági fellendülése már sok szempontból tette az ország első gazdasági góciává Pestet és Budát. Köztük volt a nyomdászaté, a könyvkiadásé is. Ekkor dőlt el végképp a két testvérváros vezető szerepe ezen a területen. Amihez nagyban hozzájárult az egyetem Budára, illetőleg Pestre költöztetése. De ez az áthelyezés maga sem ok, hanem már következmény volt; következménye annak, hogy immár Pest és Buda volt a polgárosodni kezdő ország leglúktetőbb gazdasági centruma. A ferenci korszak, kivált annak első fele, rendkívül lelassította, hátráltatta ugyan ennek a polgárosodásnak s vele ennek a vezető szerepnek a kibontakozását, megakadályozni azonban nem tudta. Annál kevésbé mert a nagy palatinus, részint egyéni ambícióiból, részint félreszorítotttsági érzetéből, részint — ismerjük el — emberi tisztességéből és politikai belátásából nem egyszer ernyőt igyekezett tartani a maga székvárosa fölé a bécsi hatalmasokkal szemben. A centralizáló birodalomnak reá bízott részét maga is centralizálni törekedett, erős központot igyekezvén biztosítani neki. S mivel volt érzéke a szellemi dolgok jelentősége iránt, bár alighanem csak igen hézagosak lehettek ismeretei a magyar művelődésről, próbált a honi szellemi törekvések feltételeinek biztosításához is hozzájárulni.

A könyvkiadásnak jelentős mennyisége esett ugyan akkor még más városokra, Kassára, Kolozsvárra, Győrrre vagy Pozsonyra, a reformkor mégis immár egyértelműen Pest és Buda javára billentette a mérleget. S ami fontosabb: nemcsak a nyomdászat és a kiadás központja lett immár végképp Pest, hanem a szellemi életé, az irodalomé is. Kazinczy még Bányácskáról

szervezte az irodalmat, Csokonainak még egyre Debrecen jelentette az erőt adó anteusi földet, Kisfaludy Sándor még Sümegen szötte a *nemes* (a nemesi) magyar nemzet nagyra nőtt poéziséről álmait. Kölcsey ugyan már egyre vágyódott Pest után, a városi élet, a polgáris környezet, az irodalmias légkör után, de vágyát még valóra nem válthatta. Kisfaludy Károly, Bajza, Toldy, Vörösmarty azonban már Pestről igazgatta az egyre változatosabbra szövődő szálakat.

Viszont az irodalom olvasótáborának, sőt szerzőgárdájának is hasonlíthatatlanul jelentékenyebb része vidéken, falun, udvarházakban, kastélyokban, rendházakban, parókiákon vagy kisvárosokban élt. (Jellemző adatként hadd vessük közbe, hogy Toldy Új Magyar Múzeumának — saját kimutatása szerint — még 1859-ben is csak egyetlen előfizetője volt Budán.) S akinek lakása volt is Pesten vagy Budán, féllábbal, félszívvel vidéki házában volt igazán otthon az is. S aki végleg Pesten — Budán telepedett le, többnyire az is megőrizte vidéki életvitelét.

A város lakosságának több mint a fele idegen ajkú volt, német vagy rác iparos, kereskedő vagy szőlőműves, de irodalma magyar. Hagyta ugyan el a pesti nyomdákat szép számmal szlovák, szerb, és román könyv is; a német betű pedig éppoly szaporán került ki a pesti könyvsajtók alól, s kelt el az árusoknál, mint a magyar; de míg az előbbieket többnyire távoli vidékek számára készítették, az utóbbi nyomdatermékek csak gyenge visszényei voltak az osztrák és német irodalomnak, ha egyáltalán az irodalom körébe vágtak.

Pesten csak a magyar számított minősített, szerves és intézményessé vált irodalomnak. Az idegen ajkú lakosság ezt éppoly természetességgel vette, mint amily természetességgel vette a magyar felvilágosodás és kora-reformkor is a város kevert nyelvét, vegyes népességét. Az írók tudatában nem egyszerűen egy nemzetállam, hanem egy polgári nemzeti állam vágyképe lebegett, s némettel és ráccal, örménnyel és göröggel együtt volt „Pest Buda tája” hazájuk.

Természetesen, nemcsak s nem is elsősorban erkölcsi elszánás kérdése, erkölcsi vállalás következménye volt magatartásuk. Egy sor ideológiai ábrándhit is táplálta. A nemesség polgárosítani vágyó elemeinek többnyire sem osztályáról, sem a polgárosodásról, sem a történelem menetéről, sem pedig a nemzet helyzetéről nem volt megközelítőleg sem világos képe. Sem a Monarchián belüli helyzetéről, sem a szorosabban vett történeti országhatárokon belüli helyzetéről. Nemcsak azt hitték, hogy a polgárosodás *megrázkódtatás nélkül*, *szervesen* kinöveszthető a nemesi hagyományokból, hanem főleg azt, hogy a *nemzetiségek az állampolgári egyedi egyenjogúság jegyében* természetesen fogják támogatni az ország polgárisodását, a *magyar polgárosodást*. Nem vették észre, nem merték vagy nem akarták észrevenni, hogy a magyar polgárosodással egyidőben, vagy némi ütemkéséssel a nemzetiségek nemzeti polgárosodási vágyai is kibontakozóban voltak. Túlságosan is ideológiai volt magatartásuk. Igazak voltak rájuk Marxnak az ideológiáról mondott szavai: oly gondolkodásanyaggal dolgoztak, amelyet mint gondolkodástól teremtettet tekintettek, és amelynek másutt, távolabbi, a gondolkodástól független forrásokban nem keresték eredetét, s így a cselekvés is, végső lényegében, a gondolkodásban lát-szott számukra megalapozottnak. (Marx—Engels: Werke DDR Ausg. II. 467.)

Ez a helyzet csak a reformkor delén, a reformkor második felén módosult lényegesen. Részint az Európa-szerte, a nálunk is s a körülöttünk is fokozódó nemzeti mozgalmak hatására. Részint annak eldérzetére, hogy az udvar a nem magyar ajkúakat a magyar reformmozgalmak ellen fordíthatja. Ez a kettős motívum megnövelte a két testvérváros magyarosodásának vágyát. Tudatosodott a nemesség polgárosító felében, hogy a polgári államnak *polgári központra*, a nemzeti államnak *nemzeti központra* van szüksége. S tudatosodott a központ polgárságában is, hogy szerepet az önállóságra törő polgári nemzetállamban csak úgy játszhat, ha hasonul a nemzethez. S ez a fölgyorsult magyarosodás, bár a hatóságok gátolni igyekeztek, az elnyomatás idején is folytatódott; s Schmerling-korszakban pedig már egyenesen rohamléptekkel haladt előre. 1867-re a kb. 350 ezer lakosú város nem magyar ajkú lakosságának túlnyomó többsége beszélt, illetőleg értett *magyarul is*. A statisztikákból következtethetően biztosan beszélt mintegy 72, s értett mintegy 85—90 százaléka. (Thirring)

1867 után a magyar nyelv elsajátítását a teljes hasonulás vágya váltotta fel, jórészt mindkét oldalon, főleg az értelmiség köreiből. Két fontos új *etnikai* elem jelentkezett e folyamatban. Az elnyomatás idején ide telepített hivatalnokréteg gyors magyarosodása volt az egyik. A tömegesen bevándorló zsidóság beolvadási vágyának átfordulása a német elemtől a magyarság irányába volt a másik. Ennek az utóbbi népességi csoportnak magyarosodása ugyan már a reformkor és a forradalom idején fölgyorsult, s folytatódott a Bach-korszak éveiben is; 1859–61 s a kiegyezés körül azonban ez az addiginál hasonlíthatatlanul nagyobb méreteket öltött, s teljesen egyértelmű lett.

Mindkét elem a városi olvasó rétegeket szaporította meg hatalmasan. Az analfabetizmus köztük volt a 60-as években is a legkisebb arányszámú, a 70-es évek közepére pedig szinte már elenyésző. Az olvasók rétegét szaporították tehát, *de egyelőre még csak igen kevéssé a szépirodalmat, a magas irodalmat olvasók rétegét is.* Újságot, képeslapot, főleg pedig élclapot olvasott ez a közönség. Miért — később szólunk még róla.

A Kiegyezésre következő hat–nyolc év nemcsak a nagyon is képlékeny politikai erők alakformálódásának folyvást váltakozó folyamata volt, hanem a társadalmi, az etnikai, a műveltségi csoportok egyensúly-keresésének egyre módosuló szakasza is. Különösen a pesti, a budapesti értelmiség világában.

2. A főváros értelmiségének rétegzettsége

A főváros értelmisége *szociális* és *etnikai* eredet tekintetében a kiegyezés utáni esztendőkből a következő főbb csoportokba volt sorolható: 1) a nemességből, 2) a vidéki magyar kispolgárságból és parasztságból, 3) a pesti és vidéki hazai német kispolgárságból, 4) a zsidóságból, 5) az elnyomatás korában külföldről telepített, németül beszélő hivatalnokrétegből származottak csoportjára.

Természetesen, mind az öt csoportot további rétegzésnek lehet és kell is megfelelő helyen alávetni.

A nemességből származott értelmiség például vagyoni állapotát tekintve, nemzedéki megoszlását tekintve is igen sokféle színárnyalatot mutatott. A kritika, az irodalom szemszögéből két rétege volt különösen fontos. A kiegyezést megvalósító és formáló birtokos és magas és középhivatalnoki réteg volt az egyik. Ők álltak patrónusként a politikai lapalapítások, a nagy lapok mögött. A másik pedig a nemesség deklasszálódás felé csúszó értelmiségi része. Ők viszont a lapok szűk írógárdájának adták jelentős részét. Többnyire azt várták az írástól, az újságírástól, hogy általa visszaküzdhetik magukat a hatalom birtokosai közé. Ami, természetesen, csak vajmi kevesüeknek sikerülhetett. Nemesi származási tudatú, értelmiségi proletár életformájú csoport halmozódott belőlük össze.

Hasonlóképpen a német polgárságból és a zsidóságból indultak is széles színskálát alkottak. Voltak például, akik a magyarsághoz való asszimilálódással együtt léptek be az értelmiség sorába is, s voltak, kivált az evangélikus német polgárság esetében, akiknek családja már sok nemzedéken át értelmiségi szinten élt. Sőt, még táji szempontok is erősen árnyalták az egyes rétegeket. A dunántúli s a Morvából beszármazó zsidóság sokkal inkább európaias műveltségi hagyománnyal rendelkezett, mint az északkeletről a lengyel—orosz területekről bevándorló. S a dunántúli és széppességi német polgár hasonlása is sokkal gyorsabban ment végbe, mint például az erdélyi szászé.

Értelmiségről szólunk most, előbb meg viszont *olvasóközönségről.* Mert bár a kettő sohasem volt egészen azonos egymással, határvonalaik azonban ezidőre minden eddiginél inkább szétváltak. Budapestnek 1867 után már olyan olvasó tömegei is voltak, amelyek nem tartoztak a szorosabban vett értelmiséghez; iparosok, kereskedők, sőt már meglehetősen számban munkások is. S ez még csak bonyolultabbá tette a képet, hiszen Budapest munkásrétegeinek igen jelentékeny része nem a felsorolt csoportokból származott, hanem valamely más nemzetiségi cso-

porthoz tartozott; kivált az építőmunkásként idevándorolt s letelepedett szlováksághoz. Igaz, ezek, a szorosabban vett értelmisegen kívüli olvasók rétegeket a kritikát közvetlenül nem befolyásolták, s igényeiket az irodalommal szemben, véleményüket az irodalomról közvetlenül nem nyilvánították. Közvetve azonban, bármi gyengén, igen; részint értelmiségi szószólóik által, részint az üzleti életre, a gazdasági életre vásárlásaikkal gyakorolt nyomás által. Az anal-fabetizmus a fővárosban megtelepedett német és magyar munkások között volt a legkisebb; s az előbbieket fővárosba költözése rendszerint magyarosodásukat is jelentette.

Budapest *műveltségi szinképe* a kiegyezés utáni évtizedekben a következő négy nagyobb összetevőre bontható: a nemesi iskolázottság által kialakított műveltségre, a hazai német városi-kisvárosi oktatás keretében létrejött műveltségre, a zsidóság félig orthodox-egyházias, félig neológ-laikus, sokszor autodidakta műveltségére s végül arra az írás-olvasásra szorítókozó alapműveltségre, amelyet az egyre szélesedő elemi iskolai hálózat adott, s amelyet a fővárosban munkásként, alkalmazottként letelepedő vidékiek hoztak magukkal.

Ezek a műveltségi csoportok szintén erős belső rétegzést kívánnak meg, s tetemes áthajlásokról tanúskodnak. Legbővebben kétségkívül a nemesi iskolázottságú csoport volt rétegzett. A katolikus és protestáns iskolázottság éppúgy érzette a hatását, mint a nemzedéki, a vagyoni különbség vagy a politikai tájékozódás vagy a táji jelleg. S a rétegzésbe éppúgy, mint az áthajlásba nagyon erősen belejátszottak ideológiai szempontok is. Olyannyira, hogy gyakran nem is lehet pontosan meghatározni, ideológiai vagy műveltségi áthajlásról, egymásbaolvadásról van-e szó. A Toldy—Pulszky-féle fiatal radikális liberálisok kis csoportjában például nemcsak minden származási kategóriából, hanem minden műveltségi válfajból is található néhány.

Rendkívül fontos a nemzedéki különbség is. A passzív ellenállás ideje alatt hiába ült a nemesi ifjúság csukott füllel mindazzal szemben, ami német és magyar nyelvű közvetítéssel, a Thun-féle tantervek alapján hozzá jutott, több vagy kevesebb mégis csak ráragadt. Más okból, de igen nagy volt a zsidó műveltségük nemzedéki különbsége is. Míg az idősebbek műveltjei jórészt német kultúrájuk voltak, a fiatalabbak magyar vagy vegyes műveltségűek. 1869-ben a kb. 45 ezerre tehető zsidóság iskolázottsági arányszáma a többi vallásfelekezetek közül az evangélikus (német) s a (jórészt hivatalnok) református magyar lakossághoz képest még elmaradt, s a katolikuséhoz állt közel; a 80-as években viszont már csak a evangélikus lakosság tartotta vele egyenlő szinten az iskolázottsági arányt, majd a 90-es évekre az is elmaradt mögötte. Márpedig ez a nagyarányú feltutás az iskoláztatásban, a *magyar iskoláztatásban való feljutást* jelentette az addigi német és vegyessel szemben.

Statisztikák alapján (Kőrösy, Keleti, Thirring stb.) igen nehéz az értelmiség pontos számát és arányszámát megállapítani. Thirring 1869-ben például mindössze 5,3 százalékra, azaz 8400 főre teszi a számukat. Ez azonban abból adódik, hogy csak a közszolgálatban állókat vette e csoporthoz. (A magánnevelőket pl. nem.) (Budapest félszázados fejlődése, 1873—1923, Bp. 1925.) Az iskolázottság s a foglalkozási ágak statisztikai táblázataiból azonban, meglehetősen bonyolult, kizárásos számítások alapján, mintegy 30—33 százalékra tehető a fővárosi lakosság alacsony és magas értelmiségi szintű elemei összesen.

Végül, ha *ideológiai szempontból* próbáljuk Budapest képét megrajzolni a kiegyezés utáni években, azt kell mondanunk, ha néhány kis radikális vagy utópista csoporttól, s még inkább személytől eltekintünk, az olvasók nagy többsége, kivált az értelmiségi olvasók nagy többsége a liberalizmus valamely fokozatát, változatát vallotta magáénak. Pártállás és ideológia éppen-séggel nem esett szükségszerűen egybe. A radikális fiatal liberálisok például többségükben Deák oldalán helyezkedtek el. Az üres frázis-liberalizmus, a kiüritült nemesi liberalizmus legtöbb képviselője viszont a balközéphez tartozott. Igen érdekes, hogy a zsidóság felső értelmiségi rétegeinek, többsége akkor, szemben nagy erejű századvégi radikalizmusával, jórészt a kormány-párt oldalán állt Falk Miksától Ágai Adolfig, Ludasi-Gans Mórtól Dóczi Lajosig. A jelenség társadalomlélektanilag rendkívül bonyolult és tanulságos; később visszatérünk értelmezésére. Egyelőre csak annyit, jegyezzünk meg, hogy zsidó polgárság radikalizálódását természetesen

a viszonyok átalakulása hozta magával. Ezen belül azonban nyomatékkal kell számbavenni azt a lélektani mozzanatot is, hogy a polgárság századvégre felnőtt nemzedékei jogos természetsszerűséggel érezték magukat a magyar társadalom és művelődés egyenrangú szerves tagjainak.

A 48-as párt tömörített ugyan jelentékeny erőket, amelyek balról, plebejus, demokrata oldalról bíralták a polgárosítót, liberális ideológiát, mégis a párt *egészét* a liberális ideológiától balra állónak tekinteni nehezen lehetne. A párt a fővárosban egyébként is viszonylag gyengébb háttérrel rendelkezett, mint egyes alföldi mezővárosi központokban. A szociáldemokrata, a munkásmozgalmi törekvések pedig még a kezdet kezdetén álltak, s az *Aranytrombita* c. lap megszületése ellenére, többnyire még német nyelvű sajtótermékekhez kapcsolódtak.

Ezek mellett az ideológiai rétegek mellett igen nagy volt a konzervatív-hierarchikus társadalomfelfogású, vallásos világnézetű, illetőleg egyházas befolyásoltágú csoportok arányszáma. Társadalmi összetételük fölötté vegyes volt; a házi cselédektől a szegény kispolgárságon át a magas arisztokráciáig terjedt. Értelmiségi rétegek azonban, az időszerint, viszonylag kis számban tartoztak hozzájuk, s irodalmat, kritikát befolyásoló aktivitásuk csekély volt. Annál is inkább, mert ezek a csoportok jórészt a katolikus lakosságból kerültek ki, amelyek a kiegyezés előtti túlnyomó számaránya (72,3 százalék) rohamosan csökkent az Alföldről betelepülő kálvinisták és a zsidóság arányszáma ellenében az 1920-as 59 százalékig. S ami fontosabb: ezek a katolikus csoportok igen jelentékeny részükben vagy a város eredeti szegényebb magyar és német lakosságából vagy az erősen egyházas beállítottságú dunántúli cseléd-vidékekről, illetőleg a Felföld inséges szlovák területeiről származtak. Művelődési-iskoláztatási arányszámuk, kivált magasabb szinten, messze a legkisebb volt s maradt egészen az első világháborúig. Szellemi irodalmi mozgalmakban való részvételük jelentéktelen volt; adminisztrációs és szakértelmiség s elemi szintű olvasó közönség, alacsony szintű újságolvasó közönség került ki soraikból. A katolikus egyháznak, s az általa iskolázott lakosságnak egyébként is szellemi-művelődési mélypontját jelentették ezek az évtizedek világszerte, Magyarországon pedig különösen. A korszaknak sem nemzeti, sem természettudományos szelleméhez nem talált utat ez az egyházi iskolázás. Mindenesetre, ennek a jelentékeny számú lakosságelemnek szellemi-művelődési egység- és tájékozottság-hiánya még tovább növelte a szervesség általános hiányát.

A századközépen s a század második felében naggyá nőtt európai fővárosok, nagyvárosok közül tehát talán egyetlen egy sem volt annyira s annyi szempontból *vegyülékes jellegű*, mint Budapest. S mindezt felfokozta, s szinte egyedülállóvá karakterizálta az osztályviszonyok ama végtelen széthajló jellege, amely szinte *az elemi társadalmi szervességet is lehetetlenné tette*. Vagyoni különbségek voltak más európai városokban is, sokkalta nagyobbak is, mint itt. Kevés iparosodó nagyvárosban élt azonban oly virulensen, sőt, magához vonzóan a feudális gondolkodás a maga érintetlen öntudatában úgy, mint itt.

Mégsem *vegyülékességével* hatott elsősorban ez a közönség az irodalom, a kritika és a közírás jellegére. Hanem azáltal, hogy a *vegyülék* egyik elemének sem volt olyan magától értetődő vezető szerepe, egységbe fogó ereje, súlya, *irányt és ízlést meghatározó befolyása*, mint az ötvenes évek s a reformkor litterátus értelmiségének. Az az értelmiség sem volt, természetesen, egynemű sem származását, sem életmódját, sem ízlését, sem vagyoni állapotát illetően, bár többségében litterátusnak és rokon iskolázottságúnak lehetett tekinteni; a magyar nemesi iskolázás tanítványának. Az előtt az értelmiség előtt azonban összefogó, egybetartó cél lebegett; a polgárosító nemzeti liberalizmus valamely fokozata. Ennek a célnak a jegyében alkottak írói, s ennek a szellemében várt műveket költőitől, ennek világánál értelmezte s fogadta be olvasmányait. A korszak forradalmi végkifejletén ugyan Petőfi s néhány elvrokona túllépett ezen a célon és eszményen. De éppen Petőfi tragikus végső magára maradása igazolja, hogy elveinek bátorító, sugalmazó olvasóközönsége éppoly kevés volt, mint végszakaszát méltányoló kritikusa is. Az olvasóközönség a polgárosító nemzeti liberalizmus eszmekörében élt, amelyet éppen az irodalom s az irodalmi közírás közvetített leghatározottabban irányába.

3. A birtokosság közömbössé válása

A kiegyezés utáni esztendőekben a volt nemesség, a birtokosság azonban elvesztette, letette ezt a kritikai, ezt az irányzati ösztönző, bátorító közönség-szerepét. Már 1862–63 körül felhangzott a panasz, s 1867 után egyértelműen általánossá lett: a volt nemesség, a birtokosság elvesztette érdeklődését az irodalom iránt. Erről panaszkodott a második *Budapesti Szemle* megszűntekor Csengery Antal, erről az Akadémiában Toldy Ferenc és Gyulai Pál, erről a fiatalok egész sora, Arany Lászlótól Toldy Istvánig, Rákosi Jenőtől Asbóth Jánosig. Az érdeklődés elvesztése, persze, nem 1867-tel, hanem a hozzá vezető 1859–61-gyel vette kezdetét. A nemesség, a birtokosság újra politizálhatott; közéleti tevékenységének vágya nem volt többé a művelődés területére mint pötterületre szorítva; közéleti szerepének óhaját nem kellett immár irodalommal kompenzálnia. S 1867-ben elérte, amit nagy többsége elérni remélt és óhajtott. Az irodalomnak így egészen hátat fordított.

Hogy ne a fiatalok türelmetlenségének lássék e tény rögzítése, fölpanaszlása, — ne őket, hanem a fiatalokkal szemben ekkor már türelmetlen Gyulait idézzük e tekintetben 1870-ből: A nemességben, „a két nagy politikai pártban, — így szólt — nem volt annyi lélek [1861-től fogva], hogy részvények útján egy nagy politikai lapot alapítsan, s az irodalom magasabb törekvéseit minden lehető úton-módon támogassa. A táblabíró, ki ma is csak politikai szempontból becsüli az irodalmat . . . nem ért rá ily csekélyesre. A miveltebb közönség számára írt folyóiratok és könyvek találkoztak a legcsekélyebb részvétellel.” (Ak. Értesítő IV. 252.) Az örökké fiatalosan optimista öreg Toldy Ferenc pedig ezúttal így tetézte a panaszt: „. . . oly irodalmi lapunk sincs, mely ha részben, csak futólag is, de legalább felemlítene mindent, mi az irodalomban csak némi figyelemre méltó és megjelenik. Politikai lapjaink nem viszonozzák az irodalomnak azt a szolgálatot, mellyel neki tartoznak, miután ez nevelt nekik magyar olvasó közönséget, mely az irodalom fáradozásai nélkül hihetőleg nem is léteznék.” (Akad. Ért. IV. 240.)

A fiatal Rákosi Jenő aztán — (karöltve Asbóthtal és Arany Lászlóval) — nemcsak azt mondta ki, hogy „a politikai élet molochja” minden szellemi törekvést elnyelt, s „a nemzeti élet fel szabadult mozgalmát a művészeti és irodalmi élet állandó hanyatlása” kíséri (Reform 1869. dec. 15.), hanem azt is, hogy valójában a politikai lapok szellemi szintje politikai tekintetben is mélyen lesüllyedt. A lapok csak híreket adnak és korteskednek, de sem nem tanítanak, sem nem nevelnek. „Míg [könnyű fajsúlyú] napi lapjainknak, főleg pedig a pasquillizáló irodalmi termékeknek ezrével volt előfizetője — a [Budapesti] Szemlének csak százával.” Mert „ott, hol minden teljes korú, iskolázott ember beéri azzal, mi keveset az iskolából hozott, nem lehet irodalom.” (Reform 1870. márc. 8.)

Mert valójában már csak az osztályon belüli hatalmi részesedés körül folyt vita a birtokosság körében, s nem a társadalmat átforgató nemzeti célok és irányok körül. Arany 60-as évekbeli csalódásának fő oka éppen abban a tévedésében rejlett, hogy olyannak hitte a politizáló birtokosságot, mint aminőnek a *Rendületlenül*-ben, a *Mugány*-ban, a *Széchenyi emlékezeté*-ben rajzolta a nemzet eszményi vezetőit. Rőpirataiban Vajda a valóságnak megfelelőbben látta ezt az osztályt. Arany túlmutatott ennek az osztálynak nemzeti és társadalmi céljain; irányzati, kritikai tekintetben tehát nemhogy Arany irányzatán történetileg túllépőt, de már vele együtt lépőt sem tudott sugallani ennek az osztálynak az olvasóközönsége. S hamarosan az a maroknyi, magas igényű kör is, amely ha tovább lendíteni nem tudta is, de legalább megértette, hamarosan kidőlt mellőle az is, vagy ha tovább élt, elszigetelődött a közéletben, amelynek immár Tisza Kálmán volt jelképe és első embere.

A politizáló birtokosság művelődési érdektelenségére a fönt idézett elvi nyilatkozatoknál is jellemzőbb Salamon Ferenc gyakorlati kudarca a frissen alakult hivatalos lap, a *Budapesti Közlöny* tárcarovatával. Megpróbálta a népnemzeti irány embereit s a vele rokonszenvezőket fömöríteni. Pár hónapig magas cikketeket adott történelemtől, természettudományról, irodalomról. A visszhangtalanság s a szerzőgárda gyors szűkülése azonban egyre szürkébbé tette, s

másfél esztendő múltán úgyszólván föl is számoltatta vele az egész rovatot. Amit a lap indulásakor vádként panaszott (1867 márc. 15.), azt most végleges tényként regisztrálhatta: „... politikai journalistikánk kevesebb figyelmet fordított erre [ti. a művelődés és irodalom ügyére] mint a dolog megérdemelte volna, sőt viszonyaink közt megengedhető lett volna.”

Röviden: a volt nemesség, a birtokosság tömegében, ebben a helyzetben mint közönség nem lehetett kritikai sugalmazója új irányynak, ihletője új kibontakozásnak. További története folyamán jutott ugyan még neki jelentős közönségszerep (pl. Mikszáth esetében), de az részint más helyzet volt, részint arra már a birtokosság arculata is változott, részint pedig ott nem annyira maga a birtokosság, mint inkább a szelleméhez félig-meddig hasonult értelmiség, az ún. középosztály fejtette ki, ha nem is inspiráló, de bátorító hatását.

A főváros olvasóközönségének, értelmiségének határozott *súlypont, cél, jelleg és egység* nélküli volta, anarchikus széttöredezettisége éppen ezért, a *politikai vezetőréteg érdektelensége következtében* esett a kritika szemszögéből oly súlyosan latba. Hiszen itt összpontosultak azok a társadalmi rétegek, itt fejlődtek ki azok a társadalmi formák, itt jöttek létre azok a civilizációs keretek és termelési módok, amelyek az irányzati továbblépéshez igényeikkel sugalmazást adhattak volna. Volt ugyan a vidéki városokban is tapasztalható tetemes növekedés. Ott azonban többnyire, kivált a megyeszékhelyeken, a vidéki birtokosság volt az izlés és az igény meghatározója, illetőleg a német többségű városokban a provinciális-patriarchális, szuperlojális patrícius polgárság. A nagyvárosi, az ipari, a burzsoázia irányította termelési rend s a vele együttjáró művelődés kibontakozásának idejére egyik sem lehetett igazán irányzatsugalló.

Budapestnél már 1869-ben is csak az ország két legnyugatibb városa, Pozsony és Sopron mutatott kisebb arányszámú analfabetizmust (Sopronban 70, Pozsonyban 68, Budapesten 60,5 az írni-olvasni tudók százalékaránya). De ha Kőbányát és Óbudát leszámítjuk, akkor Budapest még ezt a két várost is megelőzte a betűismeret tekintetében. Az irodalom szemszögéből különösen fontos az, hogy a nők írni-olvasni tudása és iskoláztatása tekintetében Budapest a 70-es években már egyértelműen vezetett a hazai városok között.

A városias irodalom és közönség, a városias társadalmi és életforma esztétikai mércéivel mérő kritika kibontakozásában Budapest tehát kivételes, majdnem kizárólagos vezetőszerere, akár szerencsésnek tartjuk azt, akár kevésbé szerencsésnek, szükségszerűen következett be; társadalmunk múltjának és szerkezetének elkerülhetetlen következményeként. Különösen akkor látjuk világosan Budapest szerepét, ha meggondoljuk, többé már nem számított hazafias tettek irodalmi lapot támogatni. A vidéki olvasóközönség egyre inkább csak az egykori divatlapok utódaira, az ún. családi lapokra, képeslapokra fizetett elő. Az irodalom terjesztése többé már nem volt nemzeti ügy, hanem gazdaságosságtól függő vállalkozói kérdés.

A főváros értelmiségének, olvasóközönségének széttöredezettisége, cél- és értékbizonytalansága, jelleghiánya érthető módon nyomasztotta hát oly súlyosan mindazokat, akik szerepet játszottak, s az új helyzetnek megfelelően akartak újat vinni a betű világába. A 67 utáni első ellenzéki irodalmi lap, Benedek Aladár Új Világ c. lapja bevezető cikkében pl. így írt: „... ahol majd minden ember vagy majd minden osztály lényegesen különböző elveket vall, ott sem társadalmi, se állami rend, sem biztonság, sem izlés nem létezik. Hol a szükségek fogalma különböző, ott a törekvések is különbözők, s hol az elemi törekvések szétágazók, ott csak sürülődások összetűzések következhetnek be.” (Körültekintés, 1. sz.) Barátjának lapja s lapjának elődje, Toldy István „1848”-a pedig egyenesen „belső forradalmat”, „polgárháborút” jósolt, ha létre nem jön a társadalom egységét biztosító, a széthulló és egymásnak forduló részek között közvetítő „intelligens középosztály”. (Az arisztokrácia, 2. sz.).

S itt kell felelnünk két korábban érintett, de meg nem válaszolt kérdésre.

4. Újságolvasó közönség — irodalomolvasó közönség

Az egyik az, *miért újságolvasó, főleg élclapolvasó* lett a hirtelen felduzzadt olvasóközönség, kivált a fővárosi olvasóközönség nagyobb része, s *nem egyben irodalomolvasó is?* A másik, mi készítette a zsidóság értelmiségi felső rétegét, hogy túlnyomó többségében kormányhű liberalizmust kövessen, s távoltartsa magát, sőt, helyenként értetlenül és érdektelenül álljon a közép- és kisnemességből, a parasztságból s a hazai magyar és német kispolgárságból verbuválódó radikális értelmiségekkel szemben?

A lapok — apróbb periódusaiktól eltekintve — mind párttámogatást, intézményi támogatást élveztek, egy-két esetben, rövid időre, egyéni mecénással rendelkeztek. Támogatást élveztek az élclapok is, köztük a *Borsszem Jankó*, Ágai Adolf élclapja is. De ez volt az egyetlen, amely második-harmadik évfolyama után már könnyen megállt volna a maga lábán is. Nagyobb olvasottsága, nagyobb népszerűsége (viszonylagosan s nem abszolút számokban értve, természetesen) magyar lapnak s élclapnak azóta sem volt. Ágai ötödik éve nyitásakor joggal dicsekedett nemcsak előfizetői számával, hanem azzal is, hogy országos hírű embereket az ő lapjából ismerik föl az utcán a járókelők. S ha hozzá vesszük ehhez, hogy egy népszerűtlen kormány szolgálatában állt ez a lap, a *dolog közönségszociológiai jelentőségét akkor értjük meg igazán.*

Ágai gyenge elbeszélő volt s tárca- és cikkírónak sem erős. Történetet alkotni nem tudott, s gondolata sem volt valami sok. De az imitációnak, a *parodisztikus imitációnak valóságos zsenije.* S azt a tarka egyveleget, amelyből a magyar betűismerő társadalom, kivált a fővárosi állt, remekül imitálta. Mégpedig mindeniket s mindenik szemszögéből. Felismerte vagy megérezte e *társadalom szervetlenségéből* adódó komikus, sőt, groteszk alaphelyzetet. Még csak nagyon parodizálnia sem kellett: szinte minden réteg, minden csoport szokásformái mulatságosak, nevetségesek, elképesztőek voltak minden más rétegnek és csoportnak. S a városi kisember, a frissen asszimilált német vagy zsidó eredetű mesterember, az iparos vagy parasztból felkerült magyar munkás vagy alkalmazott számára az a szónoklás, az a deklamálás, ami a képviselőházban folyt, többnyire érthetetlen és érdektelen volt. Annál is inkább, mert a lapok a beszédeket rendszerint áttekinthetetlenül, kialakulatlan elrendezéssel s híg, teljes szövegeikkel hozták.

Ágai viszont az ott törtéteknek és hallottaknak csak ama fonák és jellegzetes emberi mozzanatait vitte közel, amelyek a közéleten kívülieknek is mondtak valamit. S ugyanakkor megnyugtatták az olvasót egyrészt arról, hogy többet nem is nagyon érdemes foglalkozni az ott folyó dolgokkal, másrészt arról, hogy a számára fontos dolgok, a napi dolgok, ha bosszúságokkal telten is, de alapjában jól mennek. Hadd említsük hallásának élességére ama pompás vezércikkutatásait, amelyeket minden újkor az egyes lapok vezércikk típusáról egymás mellé rakott. Remek szociológiai-történeti stílus tanulmány lehetne mindenik.

Helyzete s általa formált alkata különösen alkalmassá tette erre. Tanítványa volt Aranynek a nagykorúsi gimnáziumban, azaz színmagyar környezetben nőtt fel, de magával hozta a vidéki zsidóság világát is. Mint a zsidóság egésze, hálás volt az emancipációért, az otthonra találásért, a toleranciáért; ugyanakkor a maga kettős látásával, amelyet egy harmadikkal pesti élete, egy negyedikkel hosszabb fiatalkori külföldi tartózkodása sokszorozott meg, kitűnően érzékelt a vegyülékes magyar világ visszásságait.

Az évtized társadalmának két legélesebb szemű irodalmi figyelője, Arany László és Asbóth János egyként azt vallotta, a társadalmi bíráló, a komikum, a humor és szatíra kora kell hogy legyen ez. A szögesen különböző életformák és értékrendek, az elmúló és keletkező szokások nem forradalmi, nem tragikus, hanem nagyon is köznapi szembekerülése, küzdelme szükségszerűen hozta magával ezt. „... az egész szépirodalomból legkapósabbakká lesznek az élclapok, s a politikai költészet egy része ezekben költőzvéen át, bőven bugyog, bár nem éppen hypokrémiai tisztasággal”, — így jellemezte a helyzetet Arany László. Az irodalom többsége azonban felkészületlen volt e szembesülések magas művészi ábrázolására, s a közönség még inkább fel-

készületlen volt a magas művészi ábrázolásnak nemcsak sugallására, hanem befogadására is. A *Déliabók* hőseinek ingerült és elutasító fogadtatása csattanósan igazolja ezt.

Hogy Ágai közelítésének módja, mélységének foka mennyire pontos szociológiai mérceje volt a kor szélesen vett olvasói igényének, szintjének, nemcsak az bizonyítja, hogy első évtizedének népszerűségével azóta is alig mérkőzhetett magyar sajtótermék, hanem az is, hogy élc-lappriválisi egyáltalán nem vehették föl vele a versenyt. Holott ellenzékiek voltak egy folyvást a bukás szélén álló kormányral szemben; s Jókaiéba maga a szerkesztő is bőven írt pompás anekdotákat, Bartók Lajosé pedig vitriolosan mart mindenkibe, aki fönt s a kormány pártján állt, Asbóth János a Kávé-forrás köréről írt kegyetlen passzusaiban, Arany László a Kecskeméthy Aurélról s Ágairól szóló kemény kritikáiban maguk is kesernyésen tanúsították a közönség-igény alacsony fokát és türelmetlenül sürgették a magasabbat. De még az alkalmazkodásra nevelődött Rákosi Jenő is rosszkedvűen rögzítette: a közönségnek csak „pasquilláló újságírás” kell. Magasabbra csak a nyolcvanas években ért meg az új olvasóközönség. Ágai lapja, bár még mindig népszerű volt akkor is, háttérbe szorult. Ekkor immár Mikszáth szatírájának szintjéhez is volt közönség. Igaz viszont — mit tagadnánk — Mikszáth nem egészen azt folytatta, amit a *Déliabók* elkezdett.

De mit kedvelt a politikai lapokban az olvasó, ha a parlamenti napló többnyire érdektelen és élvezhetetlen volt számára? Azt, amit Ágainál is, főleg pedig azt, amit a naponta megjelenő s magát „szépirodalmi”-nak fejlécező *Fővárosi Lapok*ban is: az „Innen-onnan”, a „Vegyés”, a „Társaságból”, a „Fővárosból” (stb.) című nagy terjedelmű színes, személyes és személyeskedő hír- és pletyka-rovatot. Azt, amit a mai közönség — változtatva a változtatandókat — a rádió, a televízió könnyű prózái műsoraiban, a képeslapok, az olcsó magazinok hasábjain kap meg. Meg, persze, a pamfletszerű, leleplezésekben bővelkedő vitacikkeket. A politikai lapok iránti kereslet azonban ennek ellenére sem közelítette meg távolról sem az élc-lapok irántit.

A polgárság szélesebb rétegei politikai tudatosságának, közéletformáló jelenlétének, szellemi részvételének viszonylag alacsony fokára nagyon jellemző az, hogy azok a napilapok, amelyek erősen polgári ideológiai arculattal indultak, mint pl. a Pulszkyhoz közel álló „1848” vagy a Klapka „lapvezérsége” alatt szerkesztett s a pesti Egyenlőségi Körhöz kapcsolódott *Századunk*, fél—másfél éves tengés után rendre megbuktak. Még a kifejezett asszimiláció- és tőkepartiság jegyében, s hangoztatott filozemitizmussal útjára eredő Rákosi-féle *Reform* is csak első esztendeiben volt éberén jelen a politikai és szellemi életben. Utolsó esztendeire teljesen elszürkült, mindkét tekintetben.

Mindezen csak keveset emel, s csak gazdasági tekintetben emel az a nem jelentéktelen tény, hogy az országban forgalmazott sajtónak majd egyharmada még mindig német nyelvű volt, részint hazai, részint külföldi. Ezek igényt csak alig-alig formáltak meg a magyar művelődési s irodalmi élettel szemben. A *Pester Lloyd* egy vidéki olvasója jól fogalmazta meg a Lloyd kedveltségének egyik fő okát: a gabonatözsde árai belőle kalkulálhatók ki legjobban.

5. A világirodalmiság hiányérzete

Vegyülékességénél, jelleg- és súlypont nélküli voltánál azonban talán még inkább számba kell venni a 67 utáni olvasóközönség egy rejtettebb vonását. Tudományos igényű történetírás, művelődés- és irodalomtörténetírás alig-alig számolt ezzel a vonással. Esszé-keretben érintették ugyan, pl. Németh László, de nem mindig szerencsés felfogásban, időpontban és megfogalmazásban. Pedig ezt a művelődési kérdést a 67 utáni első nemzedék két kulcsfigurája is, Arany László és Asbóth János is egyaránt fölvetette.

Arany két fontos megkülönböztetést tett a korábbi magyar és európai költészet között. Az egyik az, hogy a magyar költőnek azaddig „legelőször az ország megmentésére kellett gondolnia, s ritkán érezhette magát oly erősnek, hogy az egész emberiségre kiható általános európai mozgalmak árjára bocsátkozzék. Az egész világot beharsogó koreszméknek a mi köl-

tészetünkben ritkán és kevés visszhangja van; elzárt helyzetünk nem engedte, hogy az újabb kor első hírnökei mellé sorakozzunk, s költészetünk nem a nagyvilág népeihez, csak egy kisebb sereghez intézhette szavát" (A magyar politikai költészet). Szinte csak Batsányi és Petőfi lépett ki, szerinte, e védelmi feladat köréből, illetőleg Eötvös bizonyos tekintetben. Hogy Arany mért szűkítette le e kört ennyire, mért vágta el az európaiba szövő szálakat, arról később szólunk majd.

A második különbség szorosan összefügg az elsővel: míg más népek a vallásos világnézetek uralma idején minden gondolatot az egyetemes vallásos hit tükrében láttak, minden élményt a vallásos hit légkörében éltek át, a magyar költő, az egyetemes helyett, egy külön, védelmi jellegű szemléletben kellett hogy gondolkodjék, egy védelmi jellegű érzelmkörben kellett, hogy érezzen. Magyar vallásos költészet nyugati (vagy akár bizánci-pravoszláv) értelemben nem született.

Asbóth pedig újra meg újra visszatért a gondolatra, hogy a törökűdlés megsemmisítette, ha volt ilyen (s meggyőződése szerint volt) az egyház egyetemes művelődéséből sarjadó magyar műveltséget, s azóta most először vehet a magyar szellemi élet úgy az európai kultúrában részt, hogy a maga kifejezésével, a maga életformái problémáinak fölvetésével az európai szellem alakításába, kérdéseinek megfogalmazásába is beleszólhat. Annál is inkább, mert most immár a magyarság is a döntő új kérdéssel, a nagyvárosi életformával áll szemben. De a nemzedék harmadik jelentős alakja, Toldy István is hasonló módon vélekedett: „... aránylag kis nemzet, nagyok közé ékelve, [ezentúl] csak úgy virágozhatik, ha megértve századunk korszellemét, kezébe ragadja az új eszmék zászlaját, s első sorba áll a valódi civilizáció harcosai közé.” („1848” 1. sz. Nem kell táblabló politika.)

Arany is, Asbóth is, történeti elmélkedőként, igyekezett semleges fogalmazni. Felhang tekintetében mégis kettősség található mindkettőjüknél: érdemnek számít a magyar külön kötelezettség vállalása s a bekapcsolódásból való kimaradás vállalása, de vádnak is a nyugattal szemben, mentségnek és magyarázatnak is a nyugat ellenében. Azt a *keserű hiányérzetet* azonban, e felhang ellenére is jól érzékeltetik a probléma nyomatékos felvetésével, *hogy a magyar művelődés, s ezen belül a magyar irodalom nem épülhetett folytonosan és szervelesen az egymást követő s a nemzetinél szélesebb, egyetemes értelmező s rendező elvű európai világnézetekre*. S alapján ezt hiányolta közvetten (s jóval kisebb történeti átláással) Ábrányi Emil is, midőn Herderben — homlokegyenest ellenkezően a reformkorral — nem a nemzeti vonások apostolatát, hanem az egyetemes európai eszmevilág szabad német nemzeti tulajdonná való áthasonítóját magasztalta. (Új Világ, 1869. 8. sz.)

Célkitűző szándékról, programiratról lévén szó, — szemléletüknek s politikai álláspontjuknak megfelelően — nyilván túlsarkították s túlvitték e hiányérzet kifejezését. Annyi azonban alighanem megáll, sőt mellőzhetetlenül fontos is a magyar művelődés ábrándhitektől mentes önszemléletéhez, hogy a európai művelődés mélyáramai s a hazai közgondolkodás — nehéz történelmünk szerencsétlenségei következtében — nem mindig hatották át egymást magától értetődő természetes folytonossággal és együtemű szervességgel. Vannak, akik a magyarság kései letelepedésével, a Karoling- és Otto-korszak, a mély középkor kimaradásával kívánnák magyarázni ezt. Oly ködös föltevés, melyet cáfolni is, bizonyítani is nehéz volna. Az azonban bizonyos, hogy a vallásos világnézetek, a reformációval, ellenreformációval kezdődően, gyakran napi pártharcok napi jelszótárát szolgáltatták inkább, mint egyetemes életrendező, élet-értelmező, létformaszervező elveket. Így, általában, az ellenük való harc sem ereszkedett filozófiai mélységig, az emberi lét értelmezésének kérdéséig.

A magyar egyházak vallásossága is *napi politikai*, közvetlenül hatalmi volt inkább, mint egyben világnézeti, s a magyar vallásellenes mozgalmak felfogása is inkább közvetlenül politikai, közéleti, mint egyben világszemléleti. A magyar katolicizmus sem a latin, sem a délnémet-osztrák katolicizmussal, a magyar protestantizmus sem az angol, sem az északnémet-észak-európai protestantizmussal nemigen állta e tekintetben a versenyt. Ha van bizonyos igazsága

Karl Barthnak, a jeles vallástörténeti bölcseletnek, amidőn (némileg Max Weber nyomán) Albertust és tanítványát, a nagy Aquinóiát a katolikus mélykultúrák magas intellektusú kivirágzásának, Hegelt pedig a protestánsokénak tekinti, úgy ilyen mélykultúra, ha kezdett is képződni hazai földön, minduntalan megszakadt, s más tudati övezetek területévé lett. S ha egy-egy egymeműen katolikus vagy protestáns tájegység hozott is létre ilyen mélykultúrát, intellektuális magas megfelelői nemigen termelődtek ki. Csak kisszámú egyesek, főleg Petőfi és Arany, Ady és Babits, Bartók és Kodály hoztak felszínre s emeltek európai intellektuális nivóra egyetemes jellegű és értékű, népi mélykultúrai elemeket. Péterfy, akinek volt némi ismerete az európai mélykultúrák történeti-művelődéstörténeti erejéről, alighanem joggal támadta Eötvöst metsző gúnnyal az 1514 ama történetlélektani cselekmény-fogásáért, amidőn középkori hitű keresztényeket a Keresztrefeszített coropusával való politikai-taktikai üzemekbe kever.

S ha kevésbé állta a versenyt a magyar kereszténység a nyugatival, kevésbé állta az orosz pravoszláviával vagy a lengyel katolicizmussal is. Így a benne való megrendülés s az ellene való harc is felszínibb maradt. Olyan gyökeres, olyan emberi lényegre érintő kérdéseket, minőket — időrendben visszafelé haladva — Dosztojevszkij küszködése a keleti kereszténység megadást vállaló benső világával, minőket a német filozófia vagy a Faust birkózása a vallásos célképzetek lehetőségével, minőket a janzenizmus vívódása a dogma, az egyháziasság nélküli etika megte-remtéséért, aminőket a Hamlet vitája ez evilági létértelmezés jogáért felvetett, a magyar irodalom azaddig csak egy-két kivételes alkotó egy-két kivételes művében pendített meg autentikus módon (Kölcesy, Vörösmarty, Széchenyi, Petőfi, Arany). Madách világmérséglete nyilván ennek, vagy ennek is köszöni létrejöttét. Gyulai egyenesen óvta a magyarságot „a Hamlet-lelkű Németország” filozófikus „szellemétől”; Beöthy meg már éppen erényt kovácsolt e hiányból éppúgy, mint a nagy zene hazai hontalanságából is: a magyar józanság, gyakorlatiasság, pragmatizmus erényét.

A történeti-társadalmi választás etikai kényszere és kötelessége az újabkori európai szellemi élet ez oly jellemző és fontos vonása, itt többnyire csak a közvetlen politikai előny és pozíció kérdéskörében mozgott, s nem egyben abban is, aminek a politika is csak eszköze. Nem az emberi élet lehetséges értelmének s lényegének megválasztásában, s a megválasztott értelem és lényeg megvalósítási módjának kiválasztásában. Többnyire azonos értelemdadás árnyalatai kerültek itt szembe egymással, s nem gyökeresen más értelmezések. S ha mégis ez utóbbiak, azok is csak igen-igen ritkán ugyanannak a léleknek a világán, döntéskötelezettségén belül. Így többnyire csak a helvétiusi, a holbach-i választás mélységéig, s nem a Kant vagy Spinoza félig jutottak el. A Széchenyi-, a Kölcesy-, az Arany-féle kivétel bizony fehér holló volt itten. Még inkább az volt a goethei, a hamleti (ha egyáltalán volt); s az maradt még sokáig a Dosztojevszkij- és Tolsztoj-féle is.

Külön szerencsétlensége volt a magyar kultúrának, hogy politikai okokból Bécs hatalmas művelődéstörténeti kisugárzása erejére többnyire szinte kénytelen volt ellenérzéssel válaszolni. A felvilágosodás eszmevilágának legmagasabb esztétikai szintű, legegységesebb érvényű, a népi és a történeti kultúrába egyaránt mélyen beágyazott megnyilatkozása, *A varázsfuvola* például egy lépésre jött létre a magyar határtól, s aratta folyton fokozódó diadalát, de a magyar művelődés egésze alig vett róla tudomást. Alig ismerte meg a helyes választás fölött érzett öröm csodálatos sarastói magasztosságát, mámorát. Mint ahogy a bécsi klasszicizmus szellemét is szórványosan ismerte meg, a maga lényege szerint. A kilencedik szimfónia utolsó tételének kétségbeesett önkívületbe és eufóriába váltó erőfeszítését az emberi-társadalmi választásért a magyar művelődés ritkán élte meg. Kodály, akit utolsók között lehet múltunk lebecsülésével vádolni, még 1955-ben is rezignáltan szólt a zenei idegenségről, mint a magyar művelődés egyik sajnálatosan karakterisztikus vonásáról. A „kalapos király”, a kamarilla és a Gott erhalte szék-városát látta Bécsben az átlagos műveltségű magyar. Péterfy, aki Bécsset „Haydn papa” feledhetlen harmóniái városának tudta, érthetően maradt hazájában idegen.

Arany és Asbóth, persze, mint utaltunk rá, tévedtek. Mégpedig azért, mert a magyar védelmi mozgalmakat *csak nemzeti* védelmi mozgalmaknak tekintették. A bennük többé-kevésbé mindig jelenlévő osztályküzdelmi mozzanatot nem vették észre, vagy nem akarták észrevenni. Holott ez egyes szakaszokban egyenesen uralkodóvá vált bennük. Sőt, a kettő, kivált a nemzetté válás s a függetlenségi küzdelmek folyamán számtalanszor egybeesett, elválaszthatatlan. Márpedig az élet értelmezésének alapig ható megrendülése, gyökeres átalakulása a társadalmi rend alapig ható megrendülésével s átalakítási vágyával van egybekötve, mégha sokszoros áttételeken keresztül is.

De volt igazuk is. Mert a gyökeres átalakítási vágy, az alapig ható megrendülési érzet érzelmi-érzelmi érzékelése és feldolgozása többnyire csak szűk rétegekre, csak egyes egyénekre s csak egyes pillanatokra terjedt ki. Tömegessége, huzamossága, folyamatossága hiányzott. Így következményei, életforma-rendezési, tudat-átformálói krízisei és kísérletei is csak rövid mozzanatokra, kis csoportokra, egyes egyénekre hatottak ki. Konfliktusai talán *ezért is* nyilatkoztak meg irodalmunkban rendszerint lírai, személyes hitelesítésű, rövid kihordású formákban. Ezt a problémát is érzékelté Arany is, Asbóth is. Arany például a politikai vers-költészet tárgyalásában, látszólag meglepő módon, bevonta Eötvös regényei, elvei személyes, lírai hitelének kérdését is. Asbóth pedig egyre a középkori művelődés tömeges, huzamos és folyamatos világnézeti áthatottságát hiányolta az újkori művészetből. Érzékelték a problémát, s egyben problémafelvetésük igazolását is látták benne: a magyar történelem és művelődés védelmi jellegének, s e védelmi jelleg leszűkítő voltának bizonyítását. Érzékelték ugyan azt is, hogy mindez a polgárosodás, a városiasodás, az industrializálódás hátramaradottságával is összefüggésben van, de szinte sohasem erre vetették a főhangsúlyt. Ami bizonyosan abból következik — mint ezt a jövő fejezetekben látni fogjuk —, hogy nemzeti liberális, a nacionáldarwinizmustól mélyen áthatott jövő elképzelésükben mindennek előtt a volt nemes-ség utódára, a birtokosságra óhajtottak támaszkodni. A történeti kiválasztódás által, szerintük, vezetésre kijelölt magyarság, úgy érezték, csak e réteg segítségével töltheti be misszióját.

S ha a korábbi magyar magas művelődés átlaga oly gyakran volt kénytelen nélkülözni mélykultúrák folyamatos támogatását, a 67 utáni *első* szakasz pesti olvasóközönségének világában különösen hiányzott ez. Voltak nagyműveltségű német és zsidó polgárai meg magyar hivatalnokai a városnak, de általában a német polgárság műveltsége sekélyes volt. Régi világnézete már a múlté volt, új műveltsége Raimund, Körner, Raupach szintjén mozgott, s még ez is többnyire a Gartenlaube nivóján átszűrve. Az olvasó zsidó polgárság egy része pedig szinte tudathasadással élte e korban életét. Azt a hagyományt, azt a mélykultúrát, amelyből a XX. században Chagall vagy akár Pap Károly művészete kinőtt, igyekezett elfeledni, s az újat ennek emlékezet nélkül magáévá tenni. Roppant tanulságos az orthodoxok és neológok vitáját ebből a szempontból vizsgálni. A hagyománytagadás a hagyományvállalás groteszk dacformáit szülte, a hagyományvállalás pedig a hagyománytagadásét. S ez kihatott a többi rétegeknek a zsidósághoz való viszonyára is a művelődési életben. Anekdotikus szinte, hogy Asbóth Jánost a görcsös hagyományörzés jegyében orthodox közösségek választották tiszteleti tagjukká, Toldy Istvánt viszont a hagyományfeledés igyekezetében egyes neológ csoportok.

Nem sokat ért meg azonban a történelem lélektanából az, aki a hagyománytagadás és hagyományörzés e harcát egyszerűen groteszk látványnak, s ezt az alkalmazkodó lojalitást szimpla opportunitásnak tekinti. Egy ezredéven át üldözött, fizikai létében is veszélyeztetett népcsoport védekezési dilemmája volt e belső harc; a hazára találás, a befogadtatás fölötti öröm ellenszolgálat a lojalitás. S ezt a történelemlektani okot felerősítette, helyenként talán meg is előzte az a gazdasági, hogy a kapitalizálódás e fokán, midőn az eredeti magyar népesség főleg birtokosra és parasztra (esetleg hivatalnokra) tagozódott, a gyorsan asszimiláló zsidóság jól megtalálta helyét a tőkésedéstől létrehozott új mezőnyökben. Ősi gazdasági létbizonytalanságát, anyagi kiszolgáltatottságát, társadalmi kiszorítottságát érezte megszűnni. Attól azonban, ennek ellenére, folyvást őrizkedni kell, hogy történetietlen módra, a zsidósá-

got egy tömbnek tekintsük, akár társadalmi, akár gazdasági, akár művelődési tekintetben. A Farkas Gyula-féle történetírás hamisító eljárásának egyik fő sémája éppen az (s nemegyszer a *Három nemzedéké* is), hogy céljának megfelelő típust állít az összesség helyébe, s annak vélt vagy valóságos vonásaival jellemzi az összesség minden tagját. rétegét. Holott a magas arisztokráciához számító csoportoktól az ipari s alkalmi munkások csoportjáig terjedt a színpék. Amidőn tehát lojalitásról szóltunk, tárgyunknak megfelelően, főleg az olvasónak számító közép- és alsórétegek lojalitásáról szóltunk. —

Egyszóval: a főváros olvasóközönsége, jóllehet immár egyértelműen az ország elsőszámú olvasóközönsége volt, túlnyomó többségében a kritikát irodalmi ízlésével, esztétikai igényével, társadalmi követelményeivel még alig volt képes befolyásolni.

De fordítva is igaz. A kritika ritka korszakban maradt annyira egy nagyon vékony és nagyon vegyes értelmiségi réteg belülye, beltenyészete, mint éppen ebben a fontos alapozó szakaszban. Pedig éppenséggel nem csak egymásnak szánták írásaikat, hanem az egész nemzetnek. Ha a széles olvasóközönség szemszögéből az *élelápok kora* volt ez, az irodalmi értelmiségéből a *röpiratoké*. Vajda Jánostól Tóvölgyi Tituszig, Ábrányi Kornéltól Áldor Imréig, Asbóth Jánostól Toldy Istvánig mindenikük tolla alól került ki egy-egy, vagy éppen egy egész sorozat, mint például Toldy alól. S ezekben — Asbóthéi a legjobb példák rá — a művelődésről, az irodalomról, sőt, az irodalomkritikáról is gyakran és részletesen esett szó. Még Arany László látszólag tisztán történeti tárgyú akadémiai székkfoglalója is nem más, mint történelmi alapozású programadás, amely egyes részleteiben akár röpirat is lehetett volna. Valamennyien a társadalmi küldetés tudatával közeledtek az irodalomhoz, s a reformálás szándékával a társadalomhoz.

6. A nemzeti középosztály megeremtésének vágya

Ha felvetették az addigi magyar irodalom védelmi elszigeteltségének súlyos következményét, ha sürgették európai szintű feloldását, döntő kérdés az, kinek a nevében és kihez szólt feloldó programjuk, s minő eszmék és célok jegyében fogant. Alanyi szándékuk, szubjektív tudatuk szerint, persze, mint a programadók általában, természetesen, az *egész nemzethez* szóltak, s a *korszerűség* jegyében; tárgyian azonban, magától értetődően, egy osztály, egy réteg, egy eszmeáramlat nevében. A réteg azonban, amelynek nevében beszéltek, nem állt, de nem is állhatott mögöttük, mert igazában csak csírájában s az ő vágyaikban létezett. Az értelmiségi középosztály, s a középosztályi értelmiség volt ez. Ezt óhajtották megszervezni, hogy az viszont a szervezetlen nemzetet szervezze meg modern európai államú társadalommá.

Toldy, láttuk, egyenesen polgárháborút jósolt, ha nem jön létre a társadalom egységét biztosító, ellentéteit kiegyenlítő „intelligens középosztály” (Az arisztokrácia „1848.” 2. sz.), Arany László angolai utazása legfőbb céljának pedig éppen azt jelölte meg, hogy „bizalmasabban megfordulhasson középosztályi angol házaknál”, hogy megismerkedhessék világukkal (Levele Csengeryhez 1872, Magyar KI. 487.). Rákosi lapját beköszöntő cikkében éppúgy, mint búcsú-cikkében is az értelmiség, „a legműveltebb olvasóréteg” közlönyének jellemezte. S Bodnár Zsigmond is, aki ekkor még katolikus pap volt, s a fiatal papság liberális szárnyának proeminens képviselője, a Szabad Egyház állandó munkatársa, azt írta: nem a polgárság, hanem egyedül a középosztályi értelmiség léphet az arisztokrácia helyébe a modern államba szerveződött társadalomban (Bp. Sz. 6. k. 185—187).

Abban, igaz, különböző felfogást mutattak, melyik meglévő rétegből kell e középosztálynak elsősorban verbuválódnia. Asbóth főleg a nemesség soraiból remélte ezt a réteget. „Az, amit Nyugat-Európában középosztályának neveznek, Magyarországon csak egyes városokban bír politikai súllyal; s ezekben is részben nem magyar fajú, habár jó magyar érzelmű is. Ez a városi polgárság nálunk is dicsekszik azon szolid és hasznos tulajdonokkal, melyek a polgári rendet mindenütt kiténtetik . . . de hiányzik benne azon nagy vonás, amely nélkül politikai vezér-

szerep nem létezik, és melyet a polgárság csak nagyszabású kereskedelmi vállalatokban sajátíthat el, mint elsajátították régebben az olasz és németalföldi városok, újabban az angol és amerikai polgárok (A magyar birtokos osztály, Eszmék 10.). Arany László a birtokosságot, a tőkés polgárságot, a hivatalnok és szabad foglalkozású értelmiséget egyaránt szívesen látta volna az óhajtott középosztályban, míg Toldy erőlyesen azt követelte az arisztokráciától és magas nemességtől, hogy váljék polgárrá, ha a középosztályban helyet és szerepet kíván kapni. Rákosi viszont, aki a hatalmat gyakorló birtokosság mellett elsősorban a gazdasági és művelődési életet szánta a középosztálynak, mindenekelőtt a polgárságból várta azt.

S hogy mennyire a *nemzetet modern állammá szervező középosztály kiképzése* állt irodalmi és kritikai gondolkodásuknak középpontjában is, azt legcsattanósabban Arany László kiáltvány-számba menő zárópasszusa tanúsítja: „Nemzetünk politikai életét az utolsó pár száz év alatt az uralkodó hatalom ellen folytatott ellenzéki küzsködés némileg egyoldalúvá tette, szűk körre szorította. Volt benne valami azon partikuláris önvédelem jellegéből, amely Európa más államaiban is oly sokáig folyt egyrészt a terjeszkedő királyi hatalom, másrészt a helyi önállóság és hűbéri függetlenség közt, míg e tusaából ki nem emelkedett a modern állam eszméje.” Másutt, Európa nyugatán is folyt tehát oly küzdelem, csakhogy sokkal korábban, s amit Arany nem tesz hozzá: a polgárság vezetésével és ideológiájával. Ennek az önvédelmi harcnak a partikularitása következtében „a politikai költészet is [s Arany minden addigi magyar költészetben ott érzi a politikai s a közéleti jelleget], örökös tiltakozásai és sóhajtásai által gyakran egyhangúvá lett”. Most azonban „az *állam* eszméje nálunk is erősebben látszik kiemelkedni, mint eddig bármikor. Nem egy kívülálló, többnyire terjeszkedő irányú s nem ritkán ellenséges főhatalom képviseli többé az államot *szemközt* a nemzettel, hanem maga a nemzet alkotja azt, akár jól, akár rosszul. Ha ez irányból többé a régi útra vissza nem zökken, ha politikai fejlődésünk követheti az európai vezérnépeket, melyekkel az új idők különben is közelebbi szolidaritásba hoznak, ha merő ellenzéki tusa helyett fölébredvén a társadalmi osztályok, elvek, pártok igények, érdekek *egymás közti* élesebb versengése, új eszméket visz a küzdelem terére, akkor talán a politikai líra is hivatva lenne új hurokon zendülni meg . . . Így látszik nekem, hogy napjainkban a nemzet politikai létele sarkalatos fordulatot tesz, melynek a lírába is nyomot kell vernie. Sokban szakítottunk a múlttal . . . a régi magyar társadalomba új elemek, új igények, érdekek, eszmék, jelszavak, rajongások lépnek sorompók közé . . . változás előtt állunk.” S korábbi részletei egyértelműen tanúsítják, hogy nemcsak a lírában, hanem minden műfajban, az egész irodalomban új irányt várt, sőt, a műfajok addigi szerepfonosságának teljes átrendeződését is.

Az államszervező középosztály kiképzése tehát a kritika legfőbb bemérési pontja. Az irodalom önelvűségét ilyen vagy olyan megfogalmazásban szinte valamennyien vallották. De azt is, hogy ez az önelvű jelenség csak a társadalmi jelenségek összességébe illeszkedve s neki alárendelve töltheti be hivatását. A hálózat központja, a kritikai intermedialitás központja tehát ily értelemben volt az *államszervező értelmiségi középosztály kiképzése*.*

* Ez a dolgozat egy nagyobb munka egy kis részlete. Azokat a standard történeti és statisztikai műveket, melyekre főleg Budapest vonatkozásában támaszkodik, könyvészeti módon, e részletnél nem látszott szükségesnek felsorolni (Salamon, Gööz, Gárdonyi, Balla, Wildner, Thirring, Körösy, Keleti stb.). Csak az idézetek lelőhelyét adtuk meg. A korszak megítélésében a dolgozat, láthatni, nem maradt érintetlen Jászi Oszkár munkáitól, felfogásától.

LE PUBLIC ET LA CRITIQUE APRÈS LE COMPROMIS DE 1867

L'étude est une partie d'un ouvrage plus grand qui vise à présenter une étape de l'histoire de la pensée de critique littéraire hongroise. Elle considère la critique comme un moyen de la confrontation. La critique est un secteur de l'idéologie universelle d'une classe, d'une époque, d'une tendance, qui choisit, recueille et organise les éléments constitutionnels de l'idéologie en question de sorte que, par elle, les exigences de la classe, de l'époque et de la tendance en question puissent s'exprimer, d'une part, le plus efficacement possible. De l'autre part, de sorte que les qualités, les valeurs de la littérature en tant qu'un être autonome soient déterminées et interprétées et confrontées avec le public de la manière la plus convenable à l'idéologie en question.

L'étude essaie de tracer le portrait spirituel, le caractère du public qui, aux environs de 1867, au commencement de la nouvelle période de la vie de l'État hongrois, au commencement de la Doppelmonarchie, a influencé la littérature par ses exigences, en partie par ses manifestations dans la critique écrite, en partie par ses achats et ses abonnements. Le caractère de ce public, à l'encontre du précédent, a été déterminé déjà par la grande ville, la première grande ville du pays, par Budapest, la capitale de la Hongrie.

L'auteur cherche à établir le caractère du public, avant tout celui du public de la capitale, à la base des ouvrages de statistique de l'époque et de la postérité, mais surtout à la base du journalisme de l'époque. Il catégorise les lecteurs du point de vue de la sociologie, de la culture et de l'idéologie. Il aboutit au résultat qu'à cette époque, il n'y avait presque pas de contact entre le public très hétérogène de la capitale naissante ayant un niveau culturel relativement bas et les jeunes générations d'écrivains et de critiques ayant l'exigence du niveau de la littérature mondiale. Par suite de cela, toutes les initiatives d'écrivains et de critiques qui caractérisaient l'essor d'une ère nouvelle, s'anéantissaient vite dans leur isolement. Le public était, au commencement, un public lisant des journaux surtout des journaux amusants. Le caractère hétérogène du public déterminait d'avance la confrontation des couches, et grâce au bas niveau culturel moyen, cette confrontation ne s'est réalisée qu'à ce degré. Une confrontation de valeur littéraire ne pouvait se réaliser qu'au tournant du siècle.